

עקרונות לאחריות חברתית לרווחת אנשים עם מוגבלות לאור מצוות הצדקה*

הקדמה ■ סקירת המודלים התאורטיים: הגישה המסורתית למוגבלות; הגישה הביקורתית למוגבלות; שיח זכויות האדם וזיקתו למודלים ביחס למוגבלות ■ מצוות צדקה - עקרונות יסוד מעצבים: צירי הדיון - "ומכשרך לא תתעלם" "עזב תעזב עמו"; אחריות התומך: חובת הציבור לתת צדקה, חובת הפרט לתת צדקה; אחריות הנתמך ■ מצוות צדקה - סרטוט תמונת על: מאפיינים, מגמות וזיקה למודלים התאורטיים: "דִּי מִחֶסְרוֹ אֲשֶׁר יִחְסַר לוֹ" - הקשבה לאדם עם מוגבלות; תיקון החברה גם באמצעות הפרט; אינטראקציה המבוססת על חמלה; "חכות ולא דגים" - שיקום ועידוד לעצמאות; בין חסד לצדק

■ סיכום

* מאמר זה נכתב לעילוי נשמת סבי וסבתי, צבי וצילה מליק ז"ל, אודים מוצלים מאש, שביתם היה פתוח לרווחה למתן צדקה בכל המובנים.

הקדמה

החשיבות שמייחסת ההלכה היהודית לחיים מוסריים מעוגנת במגוון רחב של מצוות. ההלכה שואפת למניעת עוולות, אך גם אינה נרתעת מהטלת חובות על היחיד ועל החברה. באשר ליחסה של ההלכה לאנשים עם מוגבלות, יש בתורה ציוויים פרטניים המחייבים את האדם להימנע מלפגוע בהם, כגון: "לא תקלל חרש ולפני עֵנָר לא תתן מכשל" (ויקרא יט, יד). לצד הדרישה הפסיבית של "סור מרע" יש ציווי אקטיבי, "עשה טוב" (שם). כלומר, יש דרישה לסייע לאנשים עם מוגבלות עד כמה שניתן. ציווי זה מעוגן במסגרת המצווה "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח) ומצוות אחרות בתורה, שעניינן העזרה לזולת והדאגה לכבודו.

אחת המצוות המהוות יסוד למחויבות החברה כלפי אנשים עם מוגבלות היא מצוות הצדקה.¹ מטרתנו לתאר את מאפייניה המרכזיים ולעמוד על משמעותם באשר לאחריות החברתית כלפי אנשים עם מוגבלות. לדעתי, מצוות הצדקה, כפי שעוצבה במסורת היהודית ההלכתית, מספקת עקרונות יסוד שעל בסיסם אפשר לפתח גישה של מחויבות אישית וחברתית כלפי אנשים עם מוגבלות. אנתח את הגישה הזו לאור מודלים תאורטיים מודרניים ביחס לתפיסת החברה את המוגבלות.

חלקו הראשון של המאמר יוקדש לסקירה קצרה של המודלים התאורטיים: תחילה אדון בגישה המסורתית למוגבלות, המבוססת על תפיסת המוגבלות כעניין גופני-אובייקטיבי; אחר כך, אדון בגישה הביקורתית למוגבלות, שניסתה לערער על הנחות היסוד של הגישה המסורתית ולראות את המוגבלות כתוצאה של הבניה חברתית; ולבסוף, אתייחס להשפעת התפיסות האלה על שיח זכויות האדם.

חלקו השני של המאמר יתמקד בעיון ובניתוח מצוות הצדקה. בחלק זה, אעמוד על היסודות הדומיננטיים של מצווה זו, ואבקש לטעון שניתן לחלץ מהם מעין "קריאת כיוון" המתווה עקרונות מהותיים באשר לאחריות הנדרשת מן החברה כלפי אנשים עם מוגבלות. הדיון יתמקד ביחסים הבין-אישיים הראויים בין המסייע לבין המסתייע בהתאם להלכה, תוך הדגשת הנורמות המוחלות הן על התומך הן על הנתמך.

בחלקו השלישי של המאמר, אסרטט מעין תמונת על, שתדגיש את המגמות והמאפיינים המרכזיים של מצוות הצדקה תוך בחינת זיקתם למודלים התאורטיים ביחס לתפיסת החברה את המוגבלות.

1 ראה TZVI C. MARX, *DISABILITY IN JEWISH LAW* (London & New York: Routledge, 2002) פרק 4, שם, פרק 4.

סקירת המודלים התאורטיים

הגישה המסורתית למוגבלות

גישות מסורתיות ששלטו עד שנות השבעים של המאה העשרים הדגישו את הלקות הגופנית כאפיון דומיננטי ואובייקטיבי הטבוע באדם המוגבל ומגדיר את זהותו. תפקודו של אדם עם מוגבלות נבחן בהשוואה למי שאינו בגדר מוגבל.² חוסר יכולת לפעול בסביבה ה"טבעית" בכל תחומי החיים נתפס כקושי של האדם עם המוגבלות, שנבע מעצם חריגותו ממה שנחשב הנורמה שנמנים בה אנשים שאין להם מוגבלות. כחלק מתפיסה זו, העיסוק במוגבלות נעשה בעיקר באמצעות הדיסציפלינות הרפואיות טיפוליות, שאבחנו את ה"בעיה" וסיווגו אותה.³ ההנחה הייתה כי הפתרון ל"בעיה" תלוי בריפוי ובשיקום הפרט עם המוגבלות, ועליו להתאים את עצמו לסביבת חייו מבלי לשנותה כדי שיוכל לתפקד בה. אף על פי שהגישות הללו הודו בקיומה של אפליה ביחס לאנשים עם מוגבלות, נחשבו הטיות חברתיות אלו לתוצאה של המוגבלות הגופנית ולא לגורם לבידול חברתי. המוגבלות נתפסה כטרגדיה המתרחשת באקראי ליחיד, ולחברה אין יד ביצירתה.

הגישה הביקורתית למוגבלות

בשנות השבעים של המאה העשרים, החלה לפעול באנגליה ובארצות הברית תנועה חברתית לזכויות אנשים עם מוגבלות,⁴ בהנהגת אנשים עם מוגבלות. מנהיגי התנועה טענו שהסביבה עוצבה בהתאם להשקפת העולם והחוויות והצרכים של אנשים שאין להם מוגבלות, שהם קבוצת הרוב באוכלוסייה והיא בעלת ההגמוניה בחברה.⁵ הגישה הביקורתית ביקשה לראות בתופעת המוגבלות הבניה חברתית הנקבעת תוך בחינת ההקשר ויחסי הגומלין בינה לבין הסביבה, ולא כתכונה מהותית פנימית הנשפטת בהשוואה לנורמה איתנה ונחרצת.⁶ לפי גישה זו, המוגבלות התפקודית היא קטגוריה

2 ראה נטע זיו "אנשים עם מוגבלויות - בין זכויות חברתיות לצרכים קיומיים" זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל 813 (יורם רבין ויובל שני עורכים, התשס"ד), עמ' 815-816.

3 ראה MICHAEL J. OLIVER, UNDERSTANDING DISABILITY: FROM THEORY TO PRACTICE (1996), p. 31.

4 קבוצת הפעילים נקראה בשם UPIAS, Union of the Physically Impaired Against Segregation.
5 ראה: זיו (לעיל הע' 2), עמ' 816-818; שגית מור "בין המשגה פוליטית להכרה משפטית: חסמים במימוש זכויות אנשים עם מוגבלויות" נגישות לצדק חברתי בישראל 79 (ג'וני גל ומימי אייזנשטדט עורכים, התשס"ט), עמ' 94-95.

6 כך למשל, הנגישות אינה בעיה אישית, כי אם חברתית, הנובעת מהצבת מכשולים וחסמים. כמו כן, לעניין החינוך המשולב של ילדים עם מוגבלות, גישה ביקורתית תבחן את אי התאמת המערכת ושיטות הלימוד לצורכי התלמידים במקום את אי התאמת התלמידים למערכת.

שכוננה באמצעות כוחות וגורמים חיצוניים וקיימת רק בנוגע לסביבה, שאינה מתחשבת באנשים עם צרכים ייחודיים. אשר על כן, יש לייחס חשיבות רבה לחשיפת קבוצות בעלות כוח הפועלות בהתאם להטיות תרבותיות שליליות כלפי מי שנבדל מהן. ביקורת המוגבלות העתיקה את מרכז הכובד מתיקון הפרט לתיקון החברה, והדגישה את אחריות החברה להסרת חסמים המונעים מאנשים עם מוגבלות איכות חיים ראויה, תוך מתן ביטוי לקולם של אנשים עם מוגבלות כבעלי ניסיון וידע הרלוונטיים ליצירת השינוי.⁷

שיח זכויות האדם וזיקתו למודלים ביחס למוגבלות

מבחינה היסטורית, הגישה הביקורתית למוגבלות התפתחה בד בבד עם אקטיביזם חברתי שאימץ את שיח זכויות האדם. שיח זה, המתמקד בכבוד הפרט, באוטונומיה אישית ובשוויון, הִלם כאכסניה מושגית וערכית את רעיונות הגישה הביקורתית. עם זאת, בעיון מעמיק, נחשפים מתחים בין שיח הזכויות הליברלי הקלסי לבין הגישה הביקורתית למוגבלות, המאתגרים את שיח זכויות האדם ומחייבים יצירת הגדרות מחדשות העשויות לבטא את החוויות הייחודיות של אנשים עם מוגבלות, פיתוח והרחבת תחולתן של הקטגוריות הקיימות ויצירת תוכן עדכני למונחי יסוד בשיח זה.⁸

שיח זכויות האדם הקלסי הוא אוניברסלי ומדמיין סובייקט אוטונומי נשוא זכויות, הגישה הביקורתית מציבה במוקד הדיון את יחסי הגומלין בין האדם לבין סביבתו, ורואה במוגבלות תוצאה של יחסים אלו; ואילו הגישה הביקורתית מעצבת סובייקט השואף לעצמאות ומתקיים במסגרת מערכות יחסים, תוך מתן דגש על הבדלים בזמן ובמקום ביחס למוגבלות. זיו סבורה כי הגישה הביקורתית למוגבלות מציעה שינוי פרדיגמטי, והצביעה על קיום אנושי רב־ממדי, תוך העתקת מרכז הכובד לרעיון כבוד האדם כערך מרכזי המאפשר לראות במוגבלות תופעה אנושית וחברתית במגוון מצבים, ולא רק ערך המבטא הנאה מעצמאות ודחיית פטרנליזם.⁹

כיוון נוסף של ביקורת כלפי שיח הזכויות מתמקד באי יכולתו להוציא מן הכוח אל הפועל זכויות פורמליות, כך שהקבוצות הדומיננטיות בחברה משעתקות את יחסי הכוחות הקיימים מבלי לייסד שינוי במבני העומק חסרי השוויון.¹⁰ המאבק לזכות לשוויון התנהל

7 ראה: JAMES I. CHARLTON, NOTHING ABOUT US WITHOUT US - DISABILITY OPPRESSION AND EMPOWERMENT (2000), pp. 16-17.

8 ראה מור (לעיל הע' 5), עמ' 104-108.

9 ראה: Neta Ziv, "The Social Rights of People with Disabilities: Reconciling Care and Justice", in: DAPHNE BARAK-EREZ & AEYAL M. GROSS (EDS.), EXPLORING SOCIAL RIGHTS BETWEEN THEORY AND PRACTICE (Oxford and Portland: Hart, 2007) pp. 370-395.

10 ראה זיו (לעיל הע' 2), עמ' 819.

עקרונות לאחריות חברתית לרווחת אנשים עם מוגבלות לאור מצוות הצדקה

על פי רוב בהתאם לנוסחת השוויון האריסטוטלית, המבוססת על השוואה בין פרטים או קבוצות, ומקנה זכויות שוות למי שנתוניהם ומעמדם זהים. נוסחה זו אין בה מענה לצרכיהם של אנשים עם מוגבלות, אינה מתחשבת במצבם ההתחלתי, ואף מתעלמת מעצם קיומם של חסמים המדירים אנשים עם מוגבלות מגוון תחומי חיים. פעילים למען אנשים עם מוגבלות בחרו לשכלל את הגדרתה של הזכות לשוויון ולהעניק לה משמעויות חדשות הממשיגות את חוויותיהם של אנשים עם מוגבלות.¹¹ מאחר שעמדות הפתיחה שמצויים בהן אנשים עם מוגבלות אינן "בנות תיקון" רק באמצעות הסרת האפליה המכוונת נגדם, גם אם נחייב ביצוע התאמות מסוימות (כמו הנגשת מקומות ציבוריים), ניתן למושג שוויון רובד נוסף של משמעות: סיפוק "מענה הולם" לצורכיהם הייחודיים של אנשים עם מוגבלויות. רובד זה מבטא את התפיסה שאסור להתעלם מן ההבדלים בין הצרכים של אנשים עם מוגבלות (אף אם מדובר במוגבלות זהה). המטרה היא להעניק סיוע אישי ולהבטיח תנאים שיאפשרו לאנשים עם מגוון מוגבלויות וצרכים (לרבות מצבים הנתפסים כמורכבים וקשים) לממש את זכויותיהם בצורה מיטבית ולחיות בקהילה ובמסגרות נורמטיביות הלכה למעשה.

התמורות המתוארות לעיל, הדוגלות בשינוי ערכי של תפיסת העולם בנוגע לאנשים עם מוגבלות ומעודדות התפתחות מושגים של צדק חברתי, שוויון וזכויות אדם, מעוררות התבוננות מחודשת גם במסורת ההלכתית. כאמור, הדיון במאמר זה יתמקד במצוות הצדקה.

מצוות הצדקה - עקרונות יסוד מעצבים

צירי הדיון - "ומבשרך לא תתעלם" "עזב תעזב עמו"

חכמים עיצבו את הסיוע לזולת תוך איזון בין שני צירים.

הציר הראשון תובע מן התומך לסייע לנתמך (המסתייע) בלא זיקה לתגובת הנתמך, "ומבשרך לא תתעלם" (ישעיהו נח, ז), תוך הפנמת הפגיעות והמוגבלות האנושית והתחשבות בדינמיות של מצבנו ומעמדנו:

יתן אל לבו כי הוא גלגל החוזר בעולם, וסוף האדם ללא לידי מידה זו. ואם לא הוא, יבא בנו או בן בנו.¹²

11 ראה זיו (לעיל הע' 2), עמ' 819-821.
12 טור, יורה דעה, סימן רמז.

לעשות צדקה עם הצריך אליה... ואתה בני אל תחשוב שעניין מצוות הצדקה לא יהיה רק בעני אשר אין לו לחם ושמלה, כי אם אף בעשירים גדולים תתקיים גם כן מצוות הצדקה לפעמים.¹³

השיח ההלכתי בסוגיית הצדקה מיוסד על כינון התחשבות ופיתוח דאגה לזולת, תוך המרת ממד האשמה וההתחשבנות בממד ההתמקדות בקולו הייחודי של הנצרך.

הציר השני משתקף בציווי "עזב תעזב עמו" (שמות כג, ה). אמנם חיוב זה אינו נזכר בזיקה למצוות הצדקה, כי אם בזיקה למצוות פריקה וטעינה, אך דומה כי יש בכוחו לשמש כמטפורה הולמת לסיוע לנצרכים בכלל ולאנשים עם מוגבלות בפרט. ה"חזקוני" מפרש על אתר כי לא ניתן לפרוק משא בהמה אלא בהסתייעות של האדם בזולתו, כך שכל אחד פורק מצד אחר. ניתן לאמץ עיקרון יסוד זה גם בעיצוב היחס לזולת. עלינו לסייע לנצרך הסובל "משא", המתבטא בעוני, במוגבלות ואף במצוקות אחרות, כשהדגש הוא על התנהלותו הפעילה של הנתמך.

להלן אדון בהרחבה בהלכות המרכזיות הנוגעות לחובת התומך-המסייע והנגזרות המהותיות הנובעות מהן, ואחר כך אתייחס באופן פרטני לסוגיות הרלוונטיות באשר לאחריות הנתמך.

אחריות התומך

נאמר בספרא (פרשת בהר, פרשה ה):

"כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך" [ויקרא כה, לה] - אל תניחנו שירד. הא למה זה דומה? למשוי על גבי החמור: עודנו במקומו - אחד תופש בו ומעמידו; נפל לארץ - חמשה אין מעמידים אותו. ומנין אם החזקת אפי' ארבעה וחמשה פעמים, חזור והחזק? ת"ל: "והחזקת בו".¹⁴

מכאן שמרכז הכובד במצוות הצדקה הוא על גילוי ערנות ורגישות למצוקת הזולת וסיוע לו לפני שיתמוטט. התמיכה נדרשת כבר בעת שמצבו של הנצרך, המוגדר כאח, מתחיל להתערער, ואינה בגדר פעולה חד-פעמית. לפי תיאור זה של הספרא, מדובר בתהליך הכולל תקשורת בין אישית ומחויבות ארוכת טווח של התומך כלפי הנתמך.

13 ספר החינוך (מהדורת שעוועל), מצווה תמט, עמ' תקעה.

14 לדיון מפורט במשמעות ה"חזקה" וגבולות התמיכה, ראה שאול וידר "שובו אל האוצרות שלכם" בצדק אחזה פניך: עניים ועוני - בין תמיכה לצמיחה 188 (חיותה דויטש, אליקים כסלו ובנימין לאו עורכים, התש"ע).

הרש"ר הירש מציע חלופה מרתקת להבנת הסיטואציה:

לא מצאנו במקום אחר ש'מוט' מתייחס ל'יד', אלא הוא מתייחס תמיד ל'רגל' או לנושא בכללו. אילו נאמר כאן 'ומט עמך' או 'ומטה רגלו עמך', היה הכתוב מתאר את תחילת הנפילה, הווה אומר: את הסכנה לעצם הקיום, ותכלית הסיוע היתה שמירת הקיום. אך נאמר כאן "ומטה ידו עמך". ולשון זו מבטאת את החלשת הפעילות [ההדגשה במקור - ר"ש].¹⁵

לדידו, יש הבדל בין לשון 'מטה רגלו עמך', המתארת את תחילת הנפילה והסכנה לעצם הקיום, לבין לשון הפסוק, "ומטה ידו עמך", כשלב המשקף את ההיחלשות של הפעילות שהייתה עד כה. הרש"ר הירש אף מבהיר בהמשך דבריו כי:

לא אמצעי הקיום הולכים וחסרים, אלא חסרים האמצעים כדי לעבוד לצורך פרנסה, והעזרה תסייע לו להוסיף ולהתפרנס בעצמאות... ת"ל "והחזקת בו" (דאג שיהא "חזק"; וכל עוד הוא חוזר ומתמוטט, עדיין לא "נתחזק"). יכול אפילו אתה מפסידו לתרבות רעה (של עצלות - מחמת התמיכות החוזרות ונשנות)? ת"ל: "עמך" ... עמך בעצמאות של פעילות מפרנסת. עליך לתמוך בו כך שיהיה "עמך" גם מבחינה מוסרית.

האדם הניצב לפנינו אינו קרוב לסכנת קיום אלא נטול אמצעים כדי לפרנס את עצמו, אך מהות האמצעים שהוא מזכיר אינה מחוורת. תיאור זה יכול להלום מגבלה פיזית או שכלית או נפשית המונעת מן האדם את ההשתלבות במעגל התעסוקה והפרנסה בכבוד. במצב זה, מוטלת על המסייע חובה מוסרית, עליו להמשיך ולעזור גם אחרי "תמיכות חוזרות ונשנות". לפנינו מודל הדוגל בערבות הדדית ובסיוע לזולת למצוא את הדרך שתמנע ממנו כניסה למצב של קושי.¹⁶

מאז ומתמיד היו הצדקה והעזרה ההדדית בקהילות היהודיות מפורסמות ומודל לחיקוי. במסורת היהודית, יש שני מסלולי צדקה הנבדלים זה מזה בדיניהם ובמאפייניהם, אך דרים בכפיפה אחת, תוך חלוקת תפקידים מסוימת, ומשלימים זה את זה: מצוות הצדקה המוטלת על הציבור ומצוות הצדקה המוטלת על היחיד.¹⁷

15 רש"ר הירש, ויקרא כה, לה.

16 ראה וידר (לעיל הע' 14), עמ' 188.

17 ראה: מיכאל ויגודה "בין זכויות חברתיות לחובות חברתיות במשפט העברי" זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל (יורם רבין ויובל שני עורכים, התשס"ד); מיכאל הלינגר "מצות צדקה - בירור הלכתי, ספרותי והיסטורי" (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בראון, התש"ס), עמ' 240-252.

חובת הציבור לתת צדקה

מצוות הצדקה המוטלת על הציבור היא אחת החובות המרכזיות של החברה. קופת הצדקה היא מוסד ידוע, שנהג כבר בתקופה שקדמה למשנה.¹⁸ שני "גבאי צדקה" גבו את תקציב הקופות מתשלומי חובה שהוטלו על תושבי העיר.¹⁹ גובה התשלום נקבע בהתאם לצורכי העניים, ולא לפי משאבי הציבור, מפני שהקופה הציבורית חולקה באופן שוויוני וסיפקה לכל עני את המינימום החיוני לקיומו. נמצא שמטרת הצדקה המוטלת על הציבור היא לספק סיוע חירום במקרים דחופים. סיוע זה משמעו למעשה סל בסיסי של שירותי סעד ורווחה במגוון תחומים: מזון, כסות, חינוך, דיור, בריאות, קבורה ועוד.²⁰ הגדרת הקטגוריות שייכללו בסל נותרה בעלת רקמה פתוחה, שכן ביחס לאנשים עם מוגבלות, מה שמהווה את המינימום לחיים מכובדים אינו מובן מאליו.

דוגמה לחובת הציבור ביחס לאנשים עם מוגבלות ניתן ללמוד כאמצעות התחקות אחר האחריות ההלכתית המוטלת על בית הדין ומנהיגי הציבור בזיקה לתקינות הדרכים והמרחב הציבורי.²¹ הרמב"ם כרך את הציווי שחל על כל אדם להתקין מעקה לביתו ולמנוע כל מכשול אחר²² עם החובה החלה על הציבור להסיר מכשולים מרשות הרבים ולהבטיח את תקינות הדרכים.²³ ה"חזון איש" מציין שהחובה לבנות מעקה תלויה באופי השימוש בגג.²⁴ לפיכך, אם תשתנה נורמת התנהגות, ורבים יעלו לגג הבית, חובה לעשות לו מעקה. בהמשך לאותה השוואה, אפשר לומר שחובה אף להכין את הדרכים הציבוריות עבור אנשים המתקשים להתנייד ממקום למקום בהתאם למציאות הדינמית. רשות הרבים התרחבה ואנשים עם מוגבלות נעשו שותפים קבועים בחברה.²⁵ ברי שראוי לעשות את הדבר באופן מושכל וענייני בהתאם לצרכים מוגדרים כחלק מן

18 במשנה, פאה ח, ז, יש התייחסות לקופת הצדקה כמוסד מוכר. ראה גם משנה תורה, מתנות עניים, פרק ט, הלכות א, ב, ו.

19 ראה: בבא בתרא ח ע"א; משנה תורה, מתנות עניים, פרק ט, הלכה יב.

20 ראה: בבא בתרא ח ע"א; כתובות סז ע"ב; ירושלמי, פאה ח, ז.

21 ראה: משנה, שקלים א, א; תוספתא, שקלים א, א.

22 ראה דברים כב, ח.

23 ראה: משנה תורה, רוצח ושמירת נפש, פרק יא, הלכה ד; ספר המצוות, לא תעשה, מצווה רחצ. בעקבותיו הולך גם ספר החינוך, מצווה תקמו.

24 ראה הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש, ליקוטים לחושן משפט, סימן יח.

25 ראה הרב יהודה זולדן "חובה ציבורית לנגישותם של נכים ובעלי מוגבלויות" במעגלי צדק 11 [עמ' 10 (התשס"ו)]. הרב זולדן מרחיב את ההתייחסות לנידון במקום אחר. ראה הרב יהודה זולדן "חובת המתפללים להנגיש את בית הכנסת לאנשים עם מוגבלות" שו"ת 7 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, התשע"ה).

עקרונות לאחריות חברתית לרווחת אנשים עם מוגבלות לאור מצוות הצדקה

המטלות המחייבות את הציבור ומנהיגיו. אפשר ללמוד מזה למשל גם על חובת הממשל וההנהגה להנגיש את מוקדי החירום והשירות והסיוע הציבוריים.²⁶

ראינו כי בתולדות ישראל, נתפסה הצדקה כמצווה דתית בעלת ערך מוסרי נשגב. יחד עם זאת, גרמה לנטל כלכלי ואף חברתי, ועוררה רגשות מעורבים כלפי הנזקקים, ולעתים אף סלידה ממגע ישיר עמם.²⁷ מוסדות הציבור הבטיחו את צורכי הקיום הבסיסיים של הנזקקים, אך הותירו אותם במצב כלכלי ואף נפשי-חברתי רעוע. הקושי בא לידי ביטוי בעצמה בעיקר בקרב אנשים עם מוגבלות תמידית. כדי להתגבר על מצב זה ולהציע פתרון להטבת מעמדו ורווחתו של המסתייע, קיים בהלכה מסלול משלים, מצוות הצדקה המוטלת על הפרט.

חובת הפרט לתת צדקה

היקפה של חובת היחיד לתת צדקה נתון לשיקול דעתו של הפרט, עם עדיפות למתן צדקה לקרוביו ולעניי ביתו.²⁸ יחד עם זאת, קבעו חכמים גבולות כלליים למצווה זו,²⁹ והבהירו כי בית הדין יכול לכפות על כל אדם הנמצא בתחום סמכותו³⁰ לקיים את מצוות הצדקה.³¹ חובת הפרט לדאוג לרווחתו הסובייקטיבית של הזולת, ומשום כך צורכי העני אינם נמדדים באמצעות קריטריונים אחידים:

אפילו היה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס ועבד רץ לפניו, והעני וירד מנכסיו, קונין לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו, שנאמר: "די מחסורו אשר יחסר לו". ומצווה אתה להשלים חסרונו, ואין אתה מצווה לעשרו.³²

חובת הצדקה היא פריטיקולרית, ונותן הצדקה אינו רשאי להסתפק במילוי חובה כללית:

26 בישראל תקנו תקנות בדבר שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות), התשע"ג-2013, ק"ת 7240. נדגיש כי חקיקת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, ס"ח 1658, שאפה להביא לתיקון מבני כולל. בפועל, נכללו בחוק השוויון מראשיתו רק שניים ממגוון התחומים שביקשו מציעי החוק להסדיר: תחום התעסוקה ותחום הנגישות של תחבורה ציבורית. בשנת 2005, נוסף פרק ה'1, המתייחס לנגישותם של מבנים ומקומות ציבוריים ולנגישותם של שירותים ומידע.

27 ראה אלימלך הורוביץ "ויהיו עניים (הגונים) בני ביתך": צדקה, עניים, ופיקוח חברתי בקהילות יהודי אירופה בין ימי הביניים לראשית העת החדשה" דת וכלכלה - יחסי גומלין 209 (מנחם בן-ששון עורך, התשנ"ה), עמ' 211-213.

28 משנה תורה, מתנות עניים, פרק ז, הלכה יג.

29 לא יפחות מעשרה אחוזים, ולא ייתן יותר מעשרים אחוזים. ראה משנה תורה, מתנות עניים, פרק ז, הלכה ה.

30 ולא דווקא מי שהוא בגדר תושב המקום. ראה משנה תורה, מתנות עניים, פרק ז, הלכה יד.

31 ראה משנה תורה, מתנות עניים, פרק ז, הלכה י. המקור לכפייה הוא בתלמוד, בבא בתרא ח ע"ב.

32 משנה תורה, מתנות עניים, פרק ז, הלכה ג.

כיצד? אם הוא רעב וצריך לאכול - יאכילנו; ואם הוא ערום וצריך לכסותו - יכסהו; אין לו כלי בית - קונה לו כלי בית. ואפילו היה דרכו לרכוב על סוס ועבד לרוץ לפני שהיה עשיר והעני - קונים לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. וכן לכל אחד ואחד לפי מה שצריך.³³

ר' יואל סירקיש, הב"ח, מעיר על אתר:

כמה נותנים... ואם אין מקובל לו פת ועיסה, אלא מבקש מעה, כי רצונו לקנות לו מזון כאשר חפץ יותר - נותנין לו מעה. זהו "לו" [ההדגשות שלי - ר"ש].

המינוח העשיר שהשתמשו בו בהלכה היהודית מעיד על מודעות לעובדה שהעוני והמוגבלות אינם בגדר תופעה מונוליתית, אלא נחווים במגוון צורות. הביטוי "די מְחֶסְרוֹ אֲשֶׁר יִחְסֵר לוֹ" מזמין חשיבה פרשנית בדבר מהות צרכיו של האדם. גם אם אי אפשר לספק לאדם את מכלול הצרכים, משיקולים מעשיים, ההלכה מעודדת מתן ביטוי פומבי לצרכים הייחודיים של אנשים עם מוגבלות. הרמ"א מסייג את חובת היחיד בצדקה וקובע:

ונראה דכל זה בגבאי צדקה או רבים ביחד, אבל אין היחיד מחויב ליתן לעני די מחסורו, אלא מודיע צערו ברבים. ואם אין רבים אצלו - יתן לו היחיד, אם ידו משגת.³⁴

נמצא כי די באכפתיות שמגלה הנותן, אף אם מדובר רק בפרסום בציבור על אודות מצוקת הנצרך. דברים אלו יפים בעיקר ביחס לאנשים עם מוגבלות, שעל פי רוב מצוקתם היא כרונית, ואין בידי הפרט לממן את צורכיהם. מן האמור לעיל, ניכר שנדרשת אינטראקציה המבוססת על סולידריות, הירתמות וקשב וכבוד לזולת, שאינו מתווגל רק כ'עני' אלא כרע.³⁵ יתרה מזו, אם "שאל העני ממך ואין בידך כלום ליתן לו - פייסהו בדברים. ואסור לגעור בעני או להגביה קולו עליו בצעקה".³⁶ אכן, במצבים רבים, הצורך העיקרי של אנשים עם מוגבלות מתמצה במישור הרגשי והנפשי. הם זקוקים ליחס מפויס, מכבד, חם ולא שיפוטי, שהוא כאמור חלק מהותי של מצוות הצדקה.

33 טור, יורה דעה, סימנים רמט-רנ.

34 רמ"א, יורה דעה, סימן רנ, סעיף א.

35 ראה אבי שגיא "שיח החמלה והלכות צדקה" דעת 47 [עמ' 35 (תשס"א)], עמ' 45.

36 משנה תורה, מתנות עניים, פרק י, הלכות ד-ה.

עקרונות לאחריות חברתית לרווחת אנשים עם מוגבלות לאור מצוות הצדקה

איזון המבנה האיסימטרי של יחסי הצדקה וכינונו של הנצרך כרע מתבטאים אף בסרטוט מעלות הצדקה על ידי הרמב"ם, המעיד על תכלית מצוות הצדקה, שחרור הנצרך מתיגו זה וביטול הזדקקותו לסיוע תוך סיפוק אמצעים כלכליים שיאפשרו לו להתבסס מחדש:

שמונה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו. מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך, ונותן לו מתנה או הלוואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו, עד שלא יצטרך לבריות לשאול. ועל זה נאמר: "והחזקת בו גר ותושב וחי עמך" [ויקרא כה, לה]. כלומר, החזק בו עד שלא יפול ויצטרך.³⁷

בניגוד לתלמוד³⁸ ופוסקים מאוחרים יותר,³⁹ שהציעו מדרג של חלוקת אמצעי הסיוע וביכרו את יצירת השותפות בין הצדדים כדי למנוע בושה מן הנצרך, הרמב"ם מדגיש את מניעת התדרדרות מצבו של המסתייע, אך אינו מציב מדרג של אמצעי "ההחזקה" בו: מתנה, הלוואה, יצירת שותפות או סיפוק מקום עבודה. גם בעל "עין יעקב" סובר כי:

...אך שהכל תלוי בדעת המקבל, יש מי שרוצה בהלוואה גרידא, כי לאו בר הכי שיכול להתעסק בעסקא. ויש מי שאינו רוצה בהלוואה להיות "עבד לאיש מלוה", רק בשותפות גמור.⁴⁰

היינו, לא ניתן להכריע על סמך הנחות תאורטיות מוקדמות מה עדיף למקבל, ויש להתייחס לאישיותו של הזולת ולגלות פתיחות וקשב לרצונו האינדיבידואלי. מכאן נלמד כי אין מקום לקביעות פטרנליסטיות באשר למצבם ולמעמדם של אנשים עם מוגבלות, בפרט כשמדובר במגוון מוגבלויות ודרכי תגובה. עולה כי יש לאפשר לאנשים עם מוגבלות להשמיע את קולם וליטול חלק, ככל שהדבר אפשרי, בקבלת החלטות הנוגעות לגורלם.

37 שם, הלכה ז.
38 שבת סג ע"א: "ואמר רבי אבא אמר רבי שמעון בן לקיש: גדול המלוה יותר מן העושה צדקה, ומטיל בכיס יותר מכולן".
39 כך למשל, ר' יוסף קארו סבור שהשותפות עדיפה על הלוואה, מפני שבמצב זה, מתבטל היחס ההיררכי בין הצדדים. ראה בית יוסף, יורה דעה, סימן רמט. אולם בשולחן ערוך, יורה דעה, סימן רמט, סעיף ו, מודגש כי המעלה המרכזית בצדקה היא עצם "החזקת המך" בלא מתן עדיפות לאפשרות תמיכה מסוימת. ר' ישראל מאיר הכהן מראדין מדגיש את מעלת הלוואה על פני הנדבה. חלקו הראשון של ספרו "אהבת חסד" מוקדש להגדרת פרטי המצווה.
40 עין יעקב (לר' יעקב בן שלמה אבן חביב, המאה ה"ו, ספרד), שבת סג ע"א, עיון יעקב, ד"ה "ומטיל בכיס".

ד"ר אשר מאיר עמד על העדיפות הניתנת להלוואה כאמצעי מרכזי לסיוע פרטי לזולת תוך הבהרת יתרונותיה הייחודיים.⁴¹ לדידו, ההלוואה אינה מנציחה את נחיתות המסתייע ואינה מסמנת אותו כנזקק, מביעה את אמון המסייע ביכולת השיקום של המסתייע, ואף יוצרת יחסים בין-אישיים ממושכים המבוססים על אינטרס משותף לצדדים. ברי כי יתרונות אלה גוברים, ויסוד הבושה נדחק, ככל שמדובר ביצירת השקעה עסקית משותפת. באמצעות פיתוח שותפות בין המסייע למסתייע העליונות הכלכלית אינה מיתרגמת לעליונות חברתית, מפני שיש בכוחה של השקעה זו להניב פירות העשויים להיטיב עם שני הצדדים. מעלותיהן של ההלוואה וההשקעה העסקית המשותפת נדרשות לבוא לידי ביטוי אף בעת מתן סיוע לאנשים עם מוגבלות. נמצא שהסיוע המשמעותי ביותר הוא יצירת קשר אישי, אופקי ומתמשך, המבוסס על יחסי אמון הדדיים בין אנשים עם מוגבלות לבין התומכים בהם.

מכל מקום, אין ספק שהמעלה הפחותה ביותר היא הפיכת הצדקה לחובה כפויה: "פחות מזה שיתן לו פחות מן הראוי בסבר פנים יפות, פחות מזה שיתן לו בעצב".⁴² דומה כי ביצוע הציווי הפורמלי לתת צדקה בלא הדיספוזיציה הראויה ערכו מופחת, שכן הצדקה מוערכת לא בהתאם לסכום הניתן, אלא בהתאם לאופן התייחסות המסייע,⁴³ וזו למעשה נקודת הכובד בגישת החברה לאנשים עם מוגבלות.

אחריות הנתמך

ההלכה היהודית שמה דגש על המסתייע, צרכיו וסיכויו, לפתח סוג של עצמאות תוך גילוי דאגה לכבודו ולרווחתו ודרישה ממנו שיהיה פעיל כדי שלא יתויג כעני:

לעולם ישכיר אדם עצמו לע"ז [=לעבודה זרה] ואל יצטרך לבריות. והוא סבר:
לע"ז ממש. ולא היא. אלא ע"ז - עבודה שזרה לו.⁴⁴

העיקרון המרכזי העולה מן האמור לעיל, הוא חובת הנצרך ליטול אחריות על מצבו ולעשות כל מה שהוא יכול כדי לשמור על עצמאותו. כבר במקרא מצויים מנגנונים

41 אשר מאיר "מצוות הלוואה: סיוע בדרך של ערבות הדדית" מבקשי צדק 580 (חנוך דגן ובנימין פורת עורכים, התשע"ו).

42 משנה תורה, מתנות עניים, פרק י, הלכה ד.

43 כמובא בסוכה מט ע"ב: "וא"ר אלעזר אין צדקה משתלמת אלא לפי חסד שבה". היבט זה בא לידי ביטוי אף במצוות אחר נוספות. כך למשל מצאנו במצוות כיבוד אב ואם (קידושין לא ע"א-ע"ב): "תני אבימי בריה דרבי אבהו: יש מאכיל לאביו פסיוני וטורדו מן העולם, ויש מטחינו בריחים ומביאו לחיי העולם הבא".

44 בבא בתרא קי ע"א. וראה גם שבת קיח ע"א.

עקרונות לאחריות חברתית לרווחת אנשים עם מוגבלות לאור מצוות הצדקה

חברתיים כלכליים, כמו שמיטת חובות⁴⁵ ושיבת קרקעות,⁴⁶ המספקים לנזקק משאבים שהוא רשאי להשתמש בהם לטווח ארוך כדי לשפר רווחתו בתנאי שיתנהל בתבונה. גם הסיוע המידי, דוגמת מצוות לקט, שכחה ופאה,⁴⁷ מחייב שיתוף פעולה של הנצרך. הנזקק נהנה מן היכול בתנאי שהוא אוסף אותו.⁴⁸

מן המקרא, וגם מן הדיון ההלכתי, עולה כי הסיוע האידיאלי הוא מתן הלוואה לנצרך (או יצירת שותפות עמו). בכוחן של הלוואה והשותפות להביא לשיקומו העצמי והיעיל של המסתייע תוך חילוץ ממצוקתו לטווח הארוך. העדפת מנגנונים אלה משקפת את אחריות המסתייע לפעול לשיפור מצבו, תוך נטרול הסיכון שייכנס למצב של תלות יתר. דברים אלו רלוונטיים כמובן אף בנוגע לאנשים עם מוגבלות, המסוגלים ליטול אחריות ולשתף פעולה, ולו במידה מסוימת, לשיפור מצבם. חכמי ההלכה הביעו את הסתייגותם ממצב קיצוני, שיהיו מי שינצלו את הזולת:

וכל מי שאינו צריך ליטול ונוטל, אינו נפטר מן העולם, עד שיצטרך לבריות...
וכל מי שאינו לא חגר ולא סומא ולא פסח, ועושה עצמו כאחד מהם, אינו מת מן הזקנה, עד שיהיה כאחד מהם, שנא' (דברים טז): "צדק צדק תרדוף".⁴⁹

מכאן עולה שהצדקה ניתנה במיוחד לאנשים עם מוגבלות. המשנה מזהירה שמי שינסה להסתייע בצדקה באמצעות העמדת פנים של נכה, עלול בסופו של דבר להיות מוגבל. עם זאת, ולא פחות חמור מזה, הוא המצב ההפוך, ההתנגדות להודות בצורך, בפרט כשאין האדם מסוגל לדאוג לעצמו עקב מגבלה רפואית:

וכל מי שצריך ליטול, ואינו יכול לחיות אלא אם כן נוטל, כגון זקן או חולה או בעל יסורין, ומגיס דעתו ואינו נוטל - הרי זה שופך דמים, ומתחייב כנפשו, ואין לו בצערו אלא חטאות ואשמות.⁵⁰

מכאן שההלכה מחייבת את הנצרך, חול או זקן ומוגבל, שאינם מאפשרים לו להתמודד עם מצבם בלא עזרה, לגלות ערנות ומודעות למצבו ולהתריע על הזדקקותו לסיוע, שאם לא כן, הוא בגדר "שופך דמים". המחלוקת בין רבי מאיר לבין חכמים אחרים בעניין השיטה האולטימטיבית להצעת עזרה למי שמסרב לקבל אותה רלוונטית לענייננו:

45 ראה דברים טו, א-ב.

46 ראה ויקרא כה, ח-יג.

47 ראה ויקרא יט, ט-י; דברים כד, יט-כ.

48 ראה הרא"ה קוק, עין איה, ברכות, חלק ב, פאה, סימן ב.

49 משנה, פאה ח, ט.

50 משנה תורה, מתנות עניים, פרק י, הלכה יט.

תנו רבנן: אין לו ואינו רוצה להתפרנס (רש"י: משל צדקה) - נותנין לו לשום הלואה, וחוזרין ונותנין לו לשום מתנה. דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: נותנין לו לשום מתנה, וחוזרין ונותנין לו לשום הלואה. לשום מתנה הא לא שקיל! [=הוא לא רוצה לקחת!] אמר רבא: לפתוח לו לשום מתנה.⁵¹

שיטת רבי מאיר, ולפיה יש לפתוח בהצעת הלוואה במצב זה, נראית כמכוונת למנוע את הבושה של הנזקק, דאגה לכבודו והבעת אמון ביכולתו להשתקם. רבי מאיר מתנגד לנטייה להשתלט על קבלת ההחלטות של המסתייע, ומאפשר לו לבחור באופן עצמאי כיצד להתמודד עם מצבו.⁵²

כאמור, מוכנות החברה להעניק סיוע למי שנזקק אינה מהווה הצדקה להסרת אחריותו של המסתייע. בתלמוד מסופר שמר זוטרא דרש שגם העניים יהיו שותפים לנתינה, ולו בדרך סמלית: "אפילו עני המתפרנס מן הצדקה יעשה צדקה".⁵³ עצם הדגשת השאיפה לשותפות העני ולגילוי מאמציו למען הכלל ולשיפור החברה מחדדת את אנושיותו, כבודו ודימויו העצמי.

הסוגיות המתוארות לעיל משפיעות ישירות על מצבו של האדם עם המוגבלות, העלול מחד גיסא לפתח תלותיות ועצלות, ומאידך גיסא להימנע מקבלת סיוע הדרוש לו. מדרך עיצוב מצוות הצדקה, ניתן ללמוד שאדם עם מוגבלות נדרש ליטול אחריות ולשתף פעולה ככל יכולתו לשיפור מצבו ואף להסתייע בזולת בהתאם לצרכיו. תפקיד החברה הוא לחזק את המוטיבציה של אנשים עם מוגבלות להיעזר ככל האפשר בעצמם, ובד בבד לקבל את הסיוע הנחוץ באופן מכובד. לפיכך, חיזוק מאמציהם של אנשים עם מוגבלות וטיפול השתתפותם בקבלת החלטות הרלוונטיות למצבם ולעיתים מקבלים חשיבות מיוחדת.

מצוות צדקה - סרטוט תמונת על: מאפיינים, מגמות וזיקה למודלים התאורטיים

השיח ההלכתי של מצוות הצדקה מציע תפיסה ייחודית בדבר האחריות החברתית. אני סבורה כי יש בכוחם של העקרונות המרכזיים בדיני צדקה לספק בסיס איתן להתוויית היחס הראוי לאנשים עם מוגבלות. להלן אעמוד על המגמות והמאפיינים הדומיננטיים

51 ראה כתובות סז ע"ב.

52 ראה גם MARX, לעיל הע' 1, עמ' 76.

53 גיטין ז ע"ב.

של תורת הצדקה ואבחן את זיקתם לתאוריות הרווחות בדבר יחס החברה לאנשים עם מוגבלות.

”דִּי מְחַסְרוּ אֲשֶׁר יַחְסֵר לוֹ”: הקשבה לאדם עם מוגבלות

בשונה מן המודל הרפואי, עולה מן הקורפוס ההלכתי שהפגיעות והמוגבלות האנושית נתפסות כ”גלגל חוזר בעולם”,⁵⁴ יש בכוחה של החברה לפעול לשיפור המצב והתנאים הסביבתיים. עקרונות מצוות הצדקה מחדדים את אחריות החברה להסרת מכשולים וחסמים, תוך נטרול ממד האשמה של האדם עם מוגבלות, בדומה למה שעשתה מאוחר יותר הגישה הביקורתית, בעצם העתקת מרכז הכובד לתיקון החברה. אולם מניתוח מעמיק, עולה שההלכה היהודית דואגת להרבה מעבר לזה. בעוד מייצגי הגישה הביקורתית התמקדו בסבל החברתי, ולא האישי והגופני, דיני הצדקה מספקים מענה ממש איך לסבל בממד האישי והפיזי. דינים אלה מעצימים את ההתחשבות במגוון הצרכים הפרטיקולריים של הנצרכים, זאת בהתבסס על שיח של חמלה, הזדהות והקשבה לקולו הייחודי של הנצרך. ההתחשבות בממד הפיזי-גופני ובקשיים הרבים הנלווים למוגבלות משתקפת אף בהטלת אחריות על המסייע לפעול מתוך סולידריות ותקשורת מסבירת פנים, מפני שפעמים הרבה הסיוע הנדרש לאנשים עם מוגבלות מתבטא במתן יחס מכבד, תומך ואוהד, ולא דווקא בסיפוק סיוע כלכלי. כמו כן, כשהמסייע אינו מסוגל לעזור, הוא נדרש להתריע בפני הציבור על מצב הנזקק, כדי שצרכיו יסופקו כיאות. דומה כי תורת הצדקה מעצבת תמונה מורכבת יותר ביחס למאפייני הסובייקט, מזו שעולה מן המודל החברתי, מפני שהתחום האישי-הגופני של המוגבלות אינו ניתן להפרדה מן התחום הסביבתי. תשומת הלב ההלכתית לסוג המוגבלות עולה אף ביחס לאחריות הנתמך לסייע לעצמו, המתקיימת רק כשגופו מאפשר לו זאת.

ההדגשה ההלכתית של התחשבות בצרכים הפרטיקולריים עולה בקנה אחד עם ההגדרה המעודכנת של מושג השוויון,⁵⁵ כפי ששכללו אותה פעילים למען אנשים עם מוגבלות. בהתאם להגדרה זו, אוכלוסיית האנשים עם מוגבלות אינה הומוגנית, ולפיכך יש לנהוג ברגישות רבה ביחס להבדלים בין הצרכים הנובעים ממגוון אפיוניה של המוגבלות וביחס לאופנים שהמוגבלות נחווית בהם.

54 ההתחשבות בדינמיות של מצבנו ומעמדנו מובאת לידי ביטוי למשל במקור הבא: ”יתן אל לבו כי הוא גלגל החוזר בעולם וסוף האדם לבא לידי מידה זו ואם לא הוא יבא בנו או בן בנו” (טור, יורה דעה, סימן רמז).
55 המאבק לזכות לשוויון התנהל על פי רוב על פי נוסחת השוויון האריסטוטלית, המבוססת על השוואה בין פרטים או קבוצות, ומקנה זכויות שוות למי שנתוניהם ומעמדם זהים.

התנועות ברחבי העולם לזכויות אנשים עם מוגבלות דוגלות בססמה "שום דבר עלינו בלעדיו". היינו, יש לאפשר לאנשים עם מוגבלות לקבל החלטות ולהשפיע בכל עניין הרלוונטי להם, הן בחייהם הפרטיים הן בקביעת מדיניות. רעיון זה מדגיש את חשיבות מתן הביטוי והמקום לאנשים עם מוגבלות.⁵⁶ ממה שנאמר לעיל, עולה שהיו חכמי הלכה ששמו דגש על שיתוף האדם המסתייע בבחירת אפשרויות הסיוע האופטימליות עבורו. גם חכמים שהציעו מדרג של סוגי הסיוע, העניקו על פי רוב עדיפות ליצירת שותפות עם הנצרך, מתוך מחשבה שסוג סיוע זה ימנע ממנו בושה ויאפשר לו להיות חלק אינטגרלי ממערך העבודה והייצור, כך שיוכל להביע עמדתו ולהשפיע ככל האדם.

תיקון החברה גם באמצעות הפרט

בעוד הגישה הביקורתית מתמקדת בתיקון החברה כדי לחולל שינוי מהותי ביחס לאנשים עם מוגבלות, המסורת היהודית מחדדת נדבך נוסף ואינטימי יותר, האחריות הישירה והבלתי אמצעית של הפרט כלפי זולתו. ההלכה עומדת בהרחבה על טיב הזיקה לזולת ועל חיזוק היסוד הבין-אישי: האחריות לספק סיוע ותמיכה אינה מוטלת רק על החברה ומנגנוניה אלא גם על כתפי היחיד. היחיד אינו רשאי להסתפק בהפניית העני למוסדות הקהילה, ועליו לגלות ערנות ורגישות לאחיו הנצרך. במסגרת ההלכה, גם אדם עם מוגבלות חייב לגלות אחריות אישית. תיקון החברה יושג אף באמצעות סיועו של האדם עם מוגבלות לעצמו ועידודו וחינוכו לתרום לחברה.

הדרישה שיהיה הנתמך שותף מלא בתהליך שיקומו ויסייע לעצמו טומנת בחובה כמה היבטים הכרוכים הן במגבלות התומך הן בטובת הנתמך. ככל שמדובר בחלוקת עוגה מוגבלת, מתן סיוע לפונה אחד באה על חשבון האחר. שיקול זה תקף במיוחד במשאבי הציבור. יתרה מזו, סיוע בלתי מסויג, אף כשהוא מתאפשר מבחינה כלכלית פרגמטית, עלול להתנגש עם המגמה היסודית לשיקום המסתייע ופיתוח עצמאותו. כמו שעולה מדברי הרמב"ם בדירוג מעלות הצדקה, היעד האופטימאלי הוא העמדת המסתייע על רגליו ושילובו בחברה. השאיפה לעצמאות האדם עם המוגבלות ולשיתופו המלא בחברה ניכרת במובהק אף בשיח זכויות האדם. שיתוף הנתמך מתחייב גם בגין טובתו המוסרית, שכן אחריות אישית ניצבת במרכז מוסר היהדות. אין ספק שהקורפוס ההלכתי לרבדיו מעשיר את הדיון בסוגיית השתתפות הנתמך בהליך שיקומו, אולם קשה למתוח קווים ברורים ולהציב גבולות קונקרטיים בנדון.

56 ראה מור (לעיל הע' 5), עמ' 107.

אינטראקציה המבוססת על חמלה

לפי המודל החברתי, המוגבלות מוסיפה נדבך למגוון האנושי הקיים בחברה, הנדרשת לנקוט פעולות אקטיביות כדי לתקן ולהתאים את עצמה לאנשים עם מוגבלות. גם הלכות צדקה, מחייבות כל אחד ואחד לנקוט אקטיביות ביחס למצוקת הזולת. משמעות אקטיביות זו אינה משתקפת רק בסיוע כלכלי, כי אם גם בעיצוב יחס ייחודי לזולת.⁵⁷ יחס זה מתבטא בתביעה לשותפות רגשית, גילוי הזדהות והבנה בעת האינטראקציה ובאפשרות לסייע באמצעות ניחומים, פיוס בדברים והודעת הצער לרבים, היינו העלאת המצוקות לדין וציווי ומתן פומבי לקשיי הזולת במטרה לקדם את הטיפול בהם. לבה של תורת הצדקה תלוי בהתנהלותו של המסייע כלפי המסתייע. בכל מצב של הירמות לעזרה, הן בתחום הוורבאלי הן בתחום הפיננסי, נדרש מצב נפשי-רגשי של אמפטיה וחמלה.

הבחנה חשובה בהקשר זה הציע בלום.⁵⁸ לדידו, החמלה כוללת אמפטיה וסימפטיה, וחותרת להכרה בשוויון אנושי יסודי, מפני שכולנו חשופים לנזק וסבל, בעוד רגש הרחמים (pity) מנציח את נחיתות הנזקק תוך הענקת מעמד מועדף למרחם. נוסף על זה, בלום מבהיר כי הבעת רחמים יסודה בהנחה שמי שנזקק לרחמים המיט את אסונו על עצמו, ורגש הרחמים מלווה לעתים קרובות בביקורת. בניגוד לזה, החמלה אינה פעולה ביקורתית מלווה בהאשמה אלא פעולה של הזדהות עם הסובל. יתרה מזו. בעוד הרחמים הם רגש הבא וחולף בהתאם לתגובת המרחם, החמלה אינה מקרית, והיא מאופיינת ביציבות ובהתמשכות הרגש והפעולה המתקנת המתלווה אליו. רגש החמלה אף אינו אנוכי, מפני שהוא מציב במרכז את מצוקת הזולת, ועקרון הפעולה המכונן הוא ההטבה לזולת.⁵⁹ לאור עיון וניתוח עקרונות מצוות הצדקה, כפי שהצגנו לעיל, ניכר שההבחנה המובהקת שמבחיין בלום בין החמלה לבין הרחמים מחדדת ומחזקת את תפיסת השיח ההלכתי כמעוצב על יחס של חמלה כלפי המסתייע.

"חכות ולא דגים" - שיקום ועידוד לעצמאות

על פי סרטוט מעלות הצדקה שפיתח הרמב"ם, התערבות מונעת והקלה על הבעיה לפני שהיא מחמירה מומלצות כשיטה לסיוע רציונאלי.⁶⁰ גם בזיקה לענייננו, גילוי מוקדם

57 ראה שגיא (לעיל הע' 35), עמ' 44.

58 ראה Lawrence Blom, "Compassion" in ROBERT B. KRUSCHWITZ AND ROBERT C. ROBERTS (EDS.), THE VIRTUE, CONTEMPORARY ESSAYS ON MORAL CHARACTER (Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1987), pp. 230-233.

59 ראה שגיא (לעיל, הע' 35), עמ' 42-43.

60 ראה משנה תורה, מתנות עניים, פרק י', הלכות ז-יד.

ותכניות שיקום צריכים להיות מועדפים, תוך השקעה ביצירת תנאים חינוכיים וכלכליים לשילובם של הנתמכים במעגלים חברתיים רחבים.

בדומה לזה, גם המודל החברתי מחייב את החברה להתאים את עצמה לאנשים עם מוגבלות ולאפשר את שילובם בכל תחומי החיים, לרבות בתעסוקה. רעיון "ההתאמות" משקף את ההבנה שאין די בדרישה שיתאים האדם עם מוגבלות את עצמו לדרישות התפקיד, אלא יש להתאים את מקום העבודה לצרכיו.⁶¹ יש הצדקה לחובת המעסיק והחברה לערוך התאמות, אך דומה כי לענייננו ההצדקה המרכזית נוגעת לזיקה שבין עיסוקו של אדם לבין מעמדו החברתי. כידוע, האדם נבחן על ידי סביבתו ומגבש את הערכתו העצמית גם על פי מלאכתו ומידת הצלחתו בה. העקרונות שביסוד מצוות הצדקה וביסוד המודל החברתי מקפלים בתוכם את ההכרה בעובדה שמקום עבודתו של האדם מהווה נתיב להגשמה עצמית, לסיפוק ולכבוד.

ברי כי במקרים מורכבים, כשהמסתייע אינם מסוגלים להתפרנס בכוחות עצמו עקב מוגבלותו, והוא זקוק לסיוע קבוע, ההלכה מחייבת אותנו לסייע לו ולהשתדל לעשות זאת בהתאם לרצונו ולצרכיו של הנזקק.

בין חסד לבין צדק

אף על פי שמושג ה"צדקה" מקורו במילה "צדק", יש לעמוד על ההבחנה בין תפיסת הצדקה כמעשה של חסד לבין תפיסתה כמעשה של צדק. הרב שרלו מצביע על קריטריונים מרכזיים להבחנה זו: מעשי חסד מקורם בעולמו הפנימי של האדם, הפועל במאור פנים, ומעשיו אינם מוגדרים ומוגבלים, כך שאינו נדרש לפעול בצורה שוויונית; ואילו מקור הצדק אינו באדם עצמו, אלא הוא נכנע בפני חוקי המשפט המגבילים את כוחו, מוגדרים במדויק ומחייבים שוויון ועקביות.⁶² הרב שרלו מדגיש כי קיומן של קופות צדקה בקהילות ישראל מקורו בהכרעה עצמית של בני הקהילות, בעוד הקמת מערכות המשפט והצדק היא חלק מובנה של עיצוב הממשל. לדידו, הבחנה מוחלטת בין הצדק לבין החסד אינה אפשרית, אך ההזדקקות לשני התחומים יחד יוצרת מערכת הרמונית של תיקון חברתי.

61 להגדרת המונחים "התאמה" ו"התאמות" בחוק הישראלי, ראה חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, לעיל הע' 26, ותקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (השתתפות המדינה במימון התאמות), התשס"ו-2006, ק"ת 6480.

62 הרב יובל שרלו "חסד ואמת נפגשו: על ההבחנה בין 'צדק' ו'חסד'" בתוך **בצדק אחזה פניך** (לעיל הע' 14), עמ' 46 ואילך.

עקרונות לאחריות חברתית לרווחת אנשים עם מוגבלות לאור מצוות הצדקה

מהתרשמות מן המערכת הכפולה של דיני הצדקה, מסתמן כי מוסד הצדקה במסורת היהודית משלב בין החסד לבין הצדק. חובת היחיד לתת צדקה אמנם מוגדר כחובה, אך מבוסס יותר על חסד אישי המבוסס על רגישות, חמלה והתחשבות בצרכים הסובייקטיביים של המסתייע, בעוד המסלול המחייב את הציבור מבוסס על קריטריונים אובייקטיביים וקפדניים יותר: תשלומי מסים, המיועדים לסיפוק סל רווחה בסיסי ומגובים באפשרות של כפייה.

דומה כי שיח הזכויות מבקש לבסס את היחס לאנשים עם מוגבלות על עקרון הצדק. אשר על כן, הוא יוצר מהלך של תרגום והמשגת חוויות מרגשות ותחושות אנושיות לשפה משפטית רשמית, המתמקדת ביצירת כלים משפטיים ונגועה באבדן אותנטיות ובהתרחקות מן החוויות הראשונות שכווננו את התהליך. לעומת זאת, השיח ההלכתי הוא שיח של חובות בעיקרו,⁶³ המעודד שיתוף והזדהות עם חוויות וצרכים אישיים בהקשריהם המסוימים, תוך שזירה של עקרונות צדק וחסד גם יחד. לדידי, החולשה המשותפת לשיח הזכויות ולשיח ההלכתי מתבטאת בעובדה שיש מצבים שבהם צרכים בסיסיים של אנשים עם מוגבלות "נופלים בין הכיסאות" ואינם זוכים למענה ראוי. סוגיה מרכזית בעלת רקמה פתוחה בהקשר זה היא: כיצד נגדיר מהם צרכים בסיסיים לאנשים עם מוגבלות ומי מוסמך להכריע בעניין זה.

סיכום

מטרת מאמר זה להציע עיון מחודש ומעמיק ביסודות המרכזיים של הלכות הצדקה תוך חתירה לדלות מהם עקרונות מנחים לתרומה אפשרית של המורשת היהודית לעיצוב יחסה של החברה כאנשים עם מוגבלות. מצאנו כי הלכות הצדקה מספקות תשתית המכוונת ומדריכה את החברה ביחסה לאנשים עם מוגבלות. בדומה לגישה הביקורתית למוגבלות, גם דרך עיצוב מצוות הצדקה בשיח ההלכתי עוד מקדמת דנא מעידה על ראיית המוגבלות כתופעה אנושית וחברתית הכוללת פגיעות, צורך בהגנה, תלות, טיפול, יחסי גומלין וסיוע הדדי. עצם הקיום של שתי מערכות צדקה, המוטלת על הציבור והמוטלת על היחיד, מאפשר לחייב את החברה לדאוג לצרכים היסודיים של אנשים עם מוגבלות, ואף לעורר התחשבות בצרכים האינדיבידואליים תוך מתן ביטוי לאנשים עם מוגבלות. מן האמור לעיל, עולה שחובת הדאגה לרצונות המסוימים של האדם עם המוגבלות

63 חובת היחיד כלפי רעהו מולידה בהכרח אחריות, סולידריות וראיית הצרכים של הזולת, ולא רק זכויות האני. ראה רוברט קובר "זכות" מול 'חובה': תורת המשפט היהודית של הסדר החברתי "שאלה של כבוד: כבוד האדם כערך מוסרי עליון בחברה המודרנית" 139 (יוסף דוד עורך, שרון כהן מתרגם, התשס"ו).

מוטלת על היחיד, אך כיוון שאין זה מעשי להטיל על היחיד מעמסה כבדה מבחינה כלכלית ונפשית, השיח ההלכתי מחייב את היחיד לפחות להעלות על סדר היום הציבורי את הצרכים הפרטיקולריים של האדם עם המוגבלות, ובכל מקרה להקפיד על התנהלות מכובדת. מן הקורפוס ההלכתי, עולה כי רכיב יסודי ואימננטי בקיום מצוות הצדקה הוא הדיספוזיציה של המסייע, היינו חובתו לפעול מתוך שמחה, חמלה וסולידריות בעת יצירת הקשר האופקי והמתמשך עם המסתייע והדאגה לשיקומו. ההלכה דואגת לכך שיחסי התומך־נתמך יהיו נטולי מאפיינים של מרות. יחסים אלה מעוצבים כהרחבה של מערכות היחסים הראויות לשרור בין אחים. כך מועצמת המחויבות הבין־אישית ומצטיידת במטען חיובי.

יחד עם זאת, ההלכה מכירה גם בגבולות שיש להציב בסוגיית הטיפול בצורכיהם של אנשים עם מוגבלות. בעת ניתוח מצוות הצדקה בכלל וזיקתה לאנשים עם מוגבלות בפרט, אנו מוצאים את עצמנו פעמים רבות ב"שטח אפור", צועדים על "חבל דק", שבו הבחירה במעשה הנכון אינה ברורה תמיד, כך שאנו עוסקים בעניינים המסורים ללבו של האדם ונתונים למגוון פרשנויות.